

מבחנה של תודעה היסטורית: סוגיית הרכוש היהודי בשואה

אבי בקר

אשמתה של שוויץ

לעומת שוויצרים רבים שהיו שבויים בהכחשה עצמית או בבורות היסטורית בולט במיוחד ז'אן זיגלר, חבר הפרלמנט מהמפלגה הסוציאליסטית ואינטלקטואל שהרחיק לכת ופרץ קדימה בניסיון להתמודד עם עברה האפל של שוויץ מתקופת השואה. בספרו "השוויצרים, הזהב והקורבנות" (1997), קובע זיגלר באופן נחרץ: "העוצמה הפיננסית האדירה וחובקת העולמות אליה הגיעו היום הבנקים בשוויץ מבוססת על הרווחים שהצטברו במלחמת העולם השנייה". במחקרו, המבוסס על מסמכים מן הארכיון וניתוח היסטורי מעמיק, מציג זיגלר את התזה שלו, שבמרכזה כתב אישום מזעזע:

הבנקים השוויצרים אחראים באופן משמעותי להארכת מלחמת העולם השנייה ולכן גם למותם של מספר בלתי ידוע של אנשי צבא ואזרחים... המידע העומד לרשותנו כיום מאשר את חלקה של שוויץ בהארכת המלחמה. אילולא שירותי הלבנת הזהב שהעניק ביעילות הבנק הלאומי של שוויץ, וללא אספקת הנשק וההלוואות הכספיות שהעבירה שוויץ לברלין הייתה מסתיימת המלחמה מוקדם יותר, כפי הנראה ב-1944. הבנקאים השוויצריים באופן מיוחד, אחראים למותם של מיליונים.¹

גם בלהט הוויכוח לא העיזו נציגי הארגונים היהודיים להציג בצורה כה בוטה את השלכותיו של הסיוע השוויצרי על גרמניה הנאצית. אסור - ואין זה נכון - לכנות את השוויצרים כנאצים, וידוע כי רובם לא תומך בנאצים, והיה אפילו אנטי נאצי. עם זאת, מותר ולגיטימי לבחון תהליכים היסטוריים בקפידה ולשלב בכך גם שיפוט ערכי וניתוח מוסרי. היסטוריונים ואנשי רוח בכלל בוחנים באופן קבוע התפתחויות היסטוריות בניסיון להבין את מורכבותן, הסיבה והמסובב, כדי ללמוד על תהליך קבלת ההחלטות ולבחון התנהגות מדינות ומדינאים גם באמות מידה מוסריות.

טבעי ולגיטימי הוא, שמנקודת המבט היהודית תיבחן התנהגותה של שוויץ בהשפעתה, גם אם בעקיפין, על תהליך ההשמדה של יהודי אירופה. כפי שלגיטימי לבדוק מדוע לא הפציצו בנות הברית את מחנה ההשמדה אושוויץ ודרכי הגישה אליו, כך גם מותר לפתח תרחישים היסטוריים על משמעות "התארכות" המלחמה. מן הזווית היהודית לא ניתן להימלט מהתחושה הקשה של אבדן מאות האלפים שהובלו למוות ב-1944-1945, ובמיוחד כ-600,000 יהודי הונגריה שנשלחו ישירות לכבשנים בעוד הכוחות הסובייטים, במרס-אפריל 1944, עומדים לחצות את הדניאסטר ולקרב את התבוסה הנאצית.

¹ Jean Ziegler, *The Swiss, the Gold, and the Dead*, New York, Harcourt Brace & Co, 1998, pp. 45, 48.

במאי 1977 פרסם ממשל ארצות הברית את הדוח הרשמי על התנהגות המדינות הניטרליות ושווד הזהב של הנאצים. הדוח שרוכז על ידי תת מזכיר המדינה סטיוארט איזנשטאט, היה חסר תקדים, משום שכלל גם ביקורת עצמית על מחדליה של ארצות הברית בהצלת יהודים בשואה וגם חשף את הציניות והאופורטוניזם ששררו לאחר המלחמה בטיפול בהשבת הזהב והרכוש היהודי לבעליו. המדינות הניטרליות ובמיוחד שוויץ "זכו" לביקורת קשה:

בנסיבות המיוחדות של מלחמת העולם השנייה ניטרליות התנגשה במוסר ולעתים קרובות סיפקה הניטרליות את האמתלה להימנע משיקולי מוסר במדיניות... המדינות הניטרליות לא הכירו שאין המדובר בסתם "עוד מלחמה" ובסחר הנמרץ שקיימו עם הרייך השלישי סיפקו את התמיכה וגרמו להארכת כושרה של גרמניה הנאצית לנהל את המלחמה.²

השווייצרים רתחו מזעם כשהתפרסם דוח איזנשטאט שהאשים אותם ב"הארכת" המלחמה. שר החוץ השווייצרי פלבו קוטי שאל בציניות: "היינו יכולים לשאול את ארה"ב מדוע התמהמהה זמן כה רב עד שהצטרפה למלחמה". תומס בורר, ראש כוח המשימה המיוחד שהוקם במשרד החוץ השווייצרי לטיפול בנושאי השואה הגיב בכעס: "מה קרה ליהודי הולנד, יהודי צרפת, מדוע לא דנים גם בזה?"³ ההתרסות השווייצריות, שהביעו תסכול ורוגז, ביטאו יותר מכול את חוסר יכולתה של שוויץ להתמודד עם פרק חשוב ובעייתי בהיסטוריה הלאומית שלה: התנהגותה בזמן המלחמה ולאחריה. הניסיון השווייצרי לטעון כי הם לא היו נאצים, או כי לא עסקו ברצח יהודים, נכון מבחינה עובדתית אך אינו רלוונטי לסוגיות המוסריות שהתעוררו בסוף שנות ה-90. החל מ-1995 נתבקשה שוויץ, בתהליך היסטורי מרתק, לתת תשובה על שאלות קשות שנבעו מקשריה הכלכליים האינטנסיביים עם הנאצים, סירובה של המערכת הבנקאית והפוליטית לחקור את גלגולי הזהב הנאצי ואטימותה הבלתי אנושית בהעלמת פיקדונותיהם של קורבנות השואה במהלך המלחמה ולאחריה. הדוברים הרשמיים וגם העיתונות "המגויסת" של שוויץ התלכדו סביב הכבוד הלאומי הפגוע והשתמשו בטיעונים דמגוגיים ופרנואידים. שוויץ לא הואשמה בפשעי

² US and Allied Efforts to Restore Gold and Other Assets Stolen or Hidden by Germany During World War II, coordinated by Stuart E. Eizenstat, Under Secretary of commerce for International Trade and Special Every of the Department of State. With the participation of: Central Intelligence Agency, Department of Commerce, Department of Defense, Department of Justice, Department of State, Department of Federal Bureau of Investigation, Federal Reserve Board, National Archives and Records Administration, National Security Agency, US Holocaust Memorial Museum. Released on 7 May 1997, 210 pages.

³ "Swiss, Irked by Critics, Ask 'Why Single Us out'", *The New York Times*, June 6, 1997.

ההשמדה של הנאצים ואף לא בסיוע להם ובשיתוף פעולה ישיר אתם שאפיינו מדינות אחרות. ההאשמות נגד שווייץ עסקו בסוג אחר וברמה שונה של עוולת חמורות ועיוותי צדק שביטאו פשיטת רגל מוסרית. קשה היה לשווייצרים לאחר 50 שנה של הדחקה וטיפוח מיתוס הגבורה של הניטרליות, להתעורר לפתע בסוף המאה ה-20 למסע הביקורת שנחת עליהם.

ממד זניה בלימוד השואה

תחת הים התגובה הבינלאומית הביעו השווייצרים את התמיהה מדוע מסתערים עליהם מכל עבר לאחר 50 שנה של התעלמות ושתיקה. העיתונות השווייצרית ניסתה באופן קבוע להמעיט מערך ה"גילויים" על פשעי הבנקים והמערכת הפוליטית בטענה, כי אין בכך כל חדש, ורוב העובדות ידועות. צודקים אמנם העיתונאים והבנקאים השווייצרים, הטוענים כי סיפור הפיקדונות הרדומים בבנקים כמו גם שיתוף הפעולה הכלכלי עם הנאצים כבר פורסם בעבר. צודקים גם היסטוריונים כמו ארתור סמית, הטוען כי כבר בשנות ה-80 פורסם מחקר היסטורי מקיף על דרכיו העקלקלות של הזהב הנאצי במלחמה לבנק המרכזי בגרמניה ולמרתפי הבנקים השווייצריים, למרות אזהרותיהן החריפות של בעלות הברית. רבות מהעובדות כבר היו ידועות ממחקרים היסטוריים מוקדמים יותר. בהקדמה למהדורה השנייה של ספרו ב-1996, מביע ארתור סמית את הפתעתו מכך שהמחקר שפרסם בסוף שנות ה-80 לא זכה לכל תשומת לב ולפתע, לאחר שנים רבות של שכחה, הופך הסיפור של הזהב הנאצי השדוד והקשר השווייצרי לכותרות ראשיות בתקשורת העולמית, כשהכול דורשים את חשיפת כל האמת.⁴ צדק לכן תת מזכיר המדינה האמריקני, סטיוארט איזנשטאט כשציין בדוח הממשל, שההיבט הכלכלי וכן סוגיית שוד הרכוש בשואה הוא נושא חשוב שהוזנח בלימוד ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה.

אך גם המחקר ההיסטורי בתחום זה היה דל ולא הצליח להשתלב בזרם הרגיל של לימוד והבנת השואה. בהיסטוריוגרפיה של השואה בולט בחסרונו הדיון באספקטים הכלכליים של מדיניות הנאצים ובשותפות הפעילה של מדינות שונות ואזרחיהם בתהליך החרמת הרכוש ובטובות ההנאה שצמחו ממנו. כדבריו של סטיוארט איזנשטאט בהקדמה לדוח שלו, סוגיית הרכוש היהודי היא "מימד חיוני שהוזנח יחסית בלימוד ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה ולאחריה". אפשר להמחיש זאת גם בעיון בעבודות מחקר גדולות על השואה שנעשו בעשור האחרון והתעלמו מהיבטים אלה. למשל, הכרך המונומנטלי (900 עמודים) בעריכת היסטוריון השואה הידוע דויד ווימאן (שתרם רבות לחשיפת מחדליה של ארה"ב ב"הפקרתם" של היהודים)⁵ שסיכם מחקרים והרצאות שנעשו בתחילת שנות ה-90. הספר עוסק בתגובות העולם לשואה,⁶

⁴ Arthur L. Smith Jr., *Hitler's Gold: The story of the Nazi War loot*, Oxford, 1996.

⁵ David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945*, New York, 1984.

⁶ David S. Wyman (ed.) *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1996.

וסוקר כיצד התמודדו כ- 20 מדינות באירופה ומחוצה לה עם השואה במהלך השנים (עד שנות ה-90 המוקדמות). אך הוא לא מטפל כלל בנושא הרכוש היהודי, אשר כאמור כמעט לא עלה עד אז לדיון ציבורי. אין בספר התייחסות לנוורוגיה (שבה כיהנה ממשלת משתף הפעולה קוויזלינג), לשוויץ או למדינות ניטרליות אחרות כשוודיה, ספרד ופורטוגל. אכן העימות עם העבר והדיון הציבורי על מה שהתחולל בזמן השואה פרץ במדינות אלה רק במחצית השנייה של שנות ה-90. אז גם נחשפו מסמכי ארכיון חדשים בנושאים אלה, ולפתע החל הציבור במדינות הללו, באמצעות דיונים בתקשורת בהשתתפותם של אנשי רוח, היסטוריונים, מדינאים ועיתונאים, להתמודד עם תקופה היסטורית אפלה שהודחקה מן התודעה הציבורית.

בולטת עוד יותר הזנחת הנושא בקובץ ענק אחר שהתפרסם בחסות מוזיאון השואה בארה"ב: *השואה וההיסטוריה, הידוע, הבלתי ידוע, השנוי במחלוקת והנבחן מחדש* (1998).⁷ גם ספר זה מציג מחקרים ומאמרים מתחילת שנות ה-90, ולכן אינו מצליח לפתוח לנו ולו צוהר על הוויכוחים הגדולים של המחצית השנייה של העשור. יותר מ-50 חוקרים סיפקו חומר ליותר מ-800 עמודים, המכסים קשת רחבה של נושאים, אך אין בהם מאומה על סיוע לכלכלה הנאצית, על הזהב הנאצי או על הרכוש היהודי. אפילו בפרק 8, הכולל כמה מאמרים על מדינות הציר, בנות הברית והמדינות הניטרליות, אין כל זכר לשוויץ או לשיתוף הפעולה הכלכלי עם גרמניה. גם בפרק על שוודיה אין דבר על הסחר ועל אספקת החומרים האסטרטגיים לגרמניה הנאצית, והוא מתרכז לחלוטין במאמצי הדיפלומטיה השבדית להצלה בבודפשט.

התפתחותה של תודעה היסטורית

שילוב יוצא דופן של תהליכים היסטוריים, מדיניים ופסיכולוגיים שהתחולל בשנות ה-90 הביא למודעות ציבורית חסרת תקדים ברחבי העולם לנושאי השואה. השינוי במודעות, וכתוצאה ממנו בהבנה ההיסטורית, מדגים את ההבדל הבסיסי בין ידע היסטורי לבין תודעה היסטורית. תודעה היסטורית (Historic Consciousness) כוללת את ההכרה, ההבנה וההפנמה הרוחנית של הידע או החוויות המצטברות ויוצרת לכן את המודעות וההבנה לתהליכים היסטוריים אשר לעתים הם נעלמים מן העין. תודעה היסטורית חשובה במיוחד בתהליך היסטורי אשר בו, מסיבות שונות, הודחקו רגשות וידע עובדתי מן התודעה, ומטען של משקעים פסיכולוגיים הביא לערפול התת-מודע.

אלה פני הדברים בשנת 1995 - ברחבי אירופה, במזרחה ומערבה, ציינו בשנה זו בטקסים חגיגיים מלאות 50 שנה לסיום המלחמה ולתבוסה הגרמנית הנאצית. במקומות רבים, וגם בגרמניה, נראה היה כי הטקסים, שהושמעו בהם התנצלויות וקבלת אחריות לאירועי השואה, יביאו להורדת המסך או אולי למיתון העיסוק בזוועות מלחמת העולם השנייה ובכללה השואה היהודית. התהליך היה הפוך. כעולים מן

⁷Michael Berenbaum and Abraham J. Peck (eds.), *The Holocaust and History, The Known, The Unknown, The Disputed, and the Re-Examined*. Published in association with the US Holocaust Memorial Museum, Bloomington, Indiana University Press 1998.

האוב צפו הזיכרונות, העוללות ומצוקות המצפון. מה שהודחק בתת המודע החל להתפרץ החוצה לדיון הציבורי ולכותרות הראשיות.

ברוב מדינות אירופה התעורר הוויכוח הציבורי דווקא סביב שאלת האחריות והחובה להחזרת הרכוש היהודי שנבזז או הוחרם בתקופת השואה. הוויכוח התעורר דווקא בשנת 1996, בעיקר בחברות הדמוקרטיות הוותיקות במערב אירופה. שאלת הרכוש היהודי צצה לפתע, מן העבר האפל, ופתחה מימד חדש ובלתי מוכר כמעט בדיון על השואה.

נראה כי דווקא הדיון בחוב כספי, בבעלות על נדל"ן שנולדה בחטא, באחריות על עושק וגזילה מקורבנות שהובלו למחנות המוות, נגע בעצב רגיש בחברה האירופית. כל זמן שעסקו בפשעי מלחמה, זוועות השואה ותאי הגזים, הגיבו אירופאים רבים בשאט נפש ודיברו בזכות עקרונות המוסר וזכויות האדם כלקחים מובנים מאליהם. במידה רבה נוח היה לרכז את הדיון ולהתמקד באשמת גרמניה הנאצית של היטלר ועוזריו שחוללו את המלחמה שהמיטה חורבן על עמים רבים ושואה על יהודי אירופה. מדינות אחרות שילבו בזיכרון הקיבוצי שלהן מתקופת המלחמה, לצד עובדות היסטוריות, מיתוסים רבים, חצאי אמיתות והכחשות. האוסטרים טיפחו את מיתוס היותם "הקורבן" הראשון של היטלר, הצרפתים פיתחו את ההפרדה המלאכותית בין ממשל וישי, המשטר הצרפתי ששיתף פעולה עם גרמניה הנאצית, לבין הרפובליקה והעם הצרפתי האותנטיים, והשווייצרים הוסיפו לשכנע את עצמם וזולתם בבניית מודל ה"ניטרליות" ההגונה והמכובדת, שבעזרתו הצליחה בגבורה ובתושייה להימלט מן המלחמה.

בסוגיות הרכוש היהודי הגנוב, פיקדונות הבנקים ושוד האמנות היה קשר של שתיקה שנבע מסיבות פסיכולוגיות ומזיכרון לאומי סלקטיווי, וכמובן שיקולים של תאוות בצע ובושה של המעורבים בפשע, הקרובים והעדים למעשי הפשע. לכך התלוותה אווירת המלחמה הקרה באירופה שהחניקה דיונים וחיטוט בעבר ההיסטורי, שמא יפגעו באחדות המאבק נגד האויב הקומוניסטי.

האווירה הכללית שטיפחו האמריקנים במאבקם נגד הקומוניזם שימשה קרקע פורייה לטיפול המיתוסים במדינות מערב אירופה, שלא רצו להתמודד עם פרשיות אפלות של שיתוף פעולה עם גרמניה הנאצית שכללו גם שוד של רכוש יהודי וסיוע להריגה. לצרפת ניתן אזור כיבוש משלה בגרמניה, והיא אף קיבלה זכות וטו במועצת הביטחון של האו"ם והוכרה כגורם המרכזי באירופה לבלימת הסכנה של עלייתה מחדש של גרמניה. בלגיה, הולנד ואחרות הפכו לשותפות ברית ההגנה המערבית של נאט"ו שהוקמה ב-1949 כאינטרס אמריקני עליון. בהסכם ארבע המעצמות בדבר החזרת ריבונותה של אוסטריה ב-1955 אף ניתנה לגיטימציה נוספת למיתוס "הקורבן הראשון של התוקפנות הנאצית". שוויץ נהנתה גם היא מן ההפקר של המלחמה הקרה, לאחר שהעבירה חלק מחובותיה לשלוש המעצמות לא נתבקשה להשלים את שנקבע בהסכמים והצליחה לחפות על שוד הבנקים הגדול של המלחמה.

הפילוסוף הצרפתי אנדרה גלוקסמאן הציג את הקשר בין הזיכרון הלאומי לבין מלחמה הקרה: "לפני נפילת חומות ברלין עטפנו את עצמנו בצדקנות הקלה של המערב. האשמנו את הצד השני ולא הבטנו

בעצמנו. התעלמנו מאותה פינה של ניטרליות החבוייה אצל רוב בני-אדם, הניטרליות שמייצגת גם את האינסטינקט הבסיסי של האדם המנסה להציל את עורו.⁸

סיום המלחמה הקרה הביא להתפרצות תת - התודעה והשתלטותה על התודעה. משקעים של פסיכולוגיה אישית וזיכרון לאומי קולקטיבי שנטו להדחיק אירועים טראומטיים מן העבר עלו ופרצו החוצה. קבוצה של סופרים שכתבו על השואה, יוצרי סרטים פופולריים (סדרת הטלוויזיה של ה - NBC על "השואה", סרטו של קלווד לנצמן וכמובן "רשימת שינדלר" של סטיבן שפילברג) ומאות עיתונאים ברחבי העולם השפיעו על טיפוח התודעה ההיסטורית. פעילותו של הקונגרס היהודי העולמי בחשיפת המסמכים ובמגעים עם דעת הקהל והממשלות התפרצה לכן אל הדלת הפתוחה של התודעה המתעוררת.

במידה מסוימת ניתן להשוות את התנהגות המדינות והחברות האנושיות להתנהגות הפסיכולוגית של הפרט. בשלב מסוים בחיים, לאחר כ- 50 שנה של הדחקה, חוזרות ועולות מן העבר טראומות קשות ומערערות לעתים את שיווי המשקל הפסיכולוגי של הזיכרון הלאומי הקולקטיבי.

גלגולו של מאבק

האירוניה של ההיסטוריה היא, שהמאבק על הרכוש באירופה התמקד תחילה במזרח אירופה שהשתחררה מהקומוניזם. איל"ר - הארגון היהודי להחזרת רכוש - הוקם ב- 1992 כארגון גג מקיף של הארגונים היהודיים, לרבות ארגונים של ניצולי שואה בארץ ובעולם - כדי לטפל בהחזרת הרכוש היהודי. בראש איל"ר הועמד מר אדגר ברונפמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, שניהל עם צוותו את המשא ומתן עם המדינות השונות. המדינות הקומוניסטיות, גרורותיה של מוסקבה באירופה, "הקפואו" למעשה את ההיסטוריה בתחומים רבים כשירד מסך הברזל בין מזרח למערב. הרכוש היהודי שהוחזרם ונשדד על ידי הנאצים הועבר לרשויות הממלכתיות, ואלה הלאימו אותו על פי התפיסה הקומוניסטית שגרסה בעלות ממלכתית על כל הרכוש. התמוטטות הקומוניזם סימנה גם שינוי בכלכלות מזרח אירופה ושאיפה למהפכה מבנית ומשפטית שתביא לכלכלת שוק קפיטליסטית. במסגרת זו נערכו כל המדינות הללו לחקיקה שתעביר בהדרגה את אמצעי הייצור והבעלות על הון ורכוש לידיים פרטיות. ב"תפר" היסטורי מסוים זה נכנסה איל"ר עם המשימה להבהיר לראשי המדינות והפרלמנטים במזרח אירופה, כי לעם היהודי יש תביעות על חלק מהרכוש העומד להפרטה.⁹

המשא ומתן על הרכוש היהודי במזרח אירופה קשה ומורכב. הקשיים הכלכליים של המדינות הקומוניסטיות לשעבר ואי הוודאות הפוליטית מכבידים על התהליך. בפולין, למשל, התחלפו מאז כינון איל"ר חמישה ראשי ממשלה, ולעתים צריך היה להתחיל את המשא ומתן מחדש. נוסף על הקשיים האובייקטיביים מנצלות הממשלות את התנגדותה הטבעית של האוכלוסייה המקומית להחזרת רכוש,

⁸"The (Not So) Neutrals of World War II" *New York Times*, January 26, 1997.

⁹ להרחבה, ראה: אבי בקר "רכוש יהודי אירופה: הכבוד האבוד של מיתוסים לאומיים", *גשר*, קיץ תשנ"ז (135), עמ' 7-25.

שמקבלת לעתים גם ביטויים אנטישמיים. אף על פי כן שורת ברחבי מזרח אירופה ההכרה כי הנושא אינו יורד מסדר היום, ובשורה ארוכה של מדינות הוחזר רכוש לקהילות היהודיות, והוא משמש אותן לארגון החיים היהודיים.

בינתיים ניתן לציין, כי בהונגריה מתקיים תהליך של החזרת רכוש ופיצויים ובמסגרתו הוקמה קרן משותפת לקהילה היהודית ולאיל"ר וגם הובטחה, תמורת נכסי נדל"ן שהוחזרו, קרן קבועה שתעמיד לרשות הקהילה כ- 60 מיליון דולר למשך 20 שנה (בהקצבה שנתית של 3 מיליון דולר). גם בפולין, ברומניה ובסלובקיה התקבלו חוקים המתייחסים להחזרת רכוש ולהפעלת קרן משותפת, אך בגלל לשון החוק המעורפלת שלהם עדיין קשה לאמוד את משמעותם המעשית.

במהלך 1995 ו-1996 הוצפה העיתונות המערבית בידיעות על רכוש יהודי שנגזל בתקופת השואה ולא הוחזר. התופעה לכשעצמה הייתה מדהימה: חומר שהתאים יותר למחקר אקדמי – היסטורי על אירועים של החרמת רכוש, הפקדות כספים והעברות זהב סיפק כותרות ראשיות והוביל תחקירים עיתונאים מקיפים. הסתבר כי הכול היו שותפים להשתקה ממושכת בנושא, וגורמי המלחמה הקרה יחד עם הבושה והמבוכה הועילו למחדל השתיקה. בהדרגה התמוטטו מיתוסים לאומיים, ודעת הקהל ביקשה תשובות על תעלומות שהיו ידועות לרבים והודחקו מן הזיכרון הלאומי. בבריטניה נחשפו פרשיות על החרמת פיקדונות בנקים של יהודים, קורבנות שואה ואחרים, בתואנה המגוחכת שהם אזרחי "מדינות אויב". הסתבר גם כי בריטניה מילאה תפקיד מרכזי בהשתקת פרשיות של גנבת הרכוש ושווד הזהב כי לא רצתה לפגוע במערכת הפיננסית באירופה לאחר המלחמה וגם התנגדה, באטימות לב מופגנת, להעברת כספים לפליטים היהודים במחנות העקורים, שמא יעלו לארץ ישראל המנדטורית.

בספטמבר 1996 הייתה בריטניה הראשונה לפרסם דוח ממשלתי רשמי על הזהב הנאצי, ובו הודאה על הערמות מכשולים ביורוקרטיים בטיפול בנושא לאחר המלחמה. הדוח שפורסם על ידי שר החוץ מלקום רופקינד חשף את התנגדותה של שווייץ להחזיר את רוב הזהב והכספים שהיו בכספותיה לאחר המלחמה, גם בידיעתם של הבריטים. בדצמבר 1997 כונסה בלונדון, בהזמנת משרד החוץ הבריטי, הוועידה על הזהב הנאצי, ובה השתתפו 40 מדינות וכן ארגונים יהודיים. הוועדה עסקה בבדיקת הנושא ובבחינת האמצעים הדרושים לפיצויים לניצולי שואה ולנפגעי המלחמה. מאוחר יותר, בסוף 1998, התקבלו בבריטניה החלטות על פיצוי כספי לקורבנות השואה מפיקדונות "אזרחי האויב".

הדוח הבריטי גרר בעקבותיו את הדוחות האמריקאים של מחלקת המדינה, שחשפו מיליוני מסמכים מארכיונים והעלו על המוקד את התנהגותם של מדינות, פוליטיקאים וביורוקרטים שהיו שותפים לבזיזה הגדולה של מלחמת העולם השנייה. הדינמיקה הביאה לתגובות ה"דומינו" בכל רחבי אירופה – כ- 30 ועדות ממשלתיות הוקמו באירופה ומחוצה לה כדי לחקור כיצד התנהגה כל מדינה בזמן המלחמה וכיצד, אם בכלל, הוחזר רכוש יהודי לאחר המלחמה.¹⁰ בדצמבר 1998 התכנסה בווישינגטון ועידת ההמשך

¹⁰ על עבודת כמה מן הוועדות וסקירה רחבה יותר על מה שהתרחש במדינות שונות (יפיע בקרוב): Avi Beker (ed.), *Challenging European History – The Plunder of Jewish Property During the Holocaust*, New York, London, Mcmillan Press 1999.

לוועידת לונדון, ובה השתתפו כ- 50 מדינות וכמה ארגונים יהודיים וקיבלו דיווח על פעילות הוועדות השונות במדינות, פתיחת ארכיונים והתשלומים שהועברו לקרן הזהב והוקדשו לתמיכה בניצולי שואה נזקקים ונפגעים אחרים (כמו צוענים והומוסקסואלים) ממלחמת העולם השנייה. כמו כן עלו בוועידת וושינגטון לדיון נושאים שזה מקרוב זכו להתעניינות ציבורית, כמו שוד האמנות של הנאצים ופוליסות הביטוח (בהיקפים של מיליארדי דולרים) שנגנבו בתקופת השואה ולא הוחזרו. שוב פרצו אל התודעה הציבורית נתונים ועובדות שבחלקם היו ידועים אך הושקו ונעלמו במשקעי תהום הנשייה של תת-התודעה.

נורווגיה, למשל, הייתה לאות ולמופת באופן שבו התמודדו דעת הקהל, הפרלמנט והממשלה עם אותו פרק מכוער של שיתוף הפעולה של ממשלת הבובות של קוויזלינג עם הנאצים בזמן המלחמה. יותר מ- 700 יהודים נשלחו למחנות המוות, ויתר היהודים, כ- 1,200, הצליחו להינצל בבריחה לשוודיה הניטרלית. כשחזרו היהודים לאחר המלחמה קיבלו חלק מן הרכוש בחזרה, אך חלק נלקח מהם בטענות ביורוקרטיות ובאטימות לב של פקידים. כשנחשפו הפרטים ב- 1996, ולאחר דיון בפרלמנט, הזדרזה ממשלת נורווגיה להקים ועדה ממשלתית לחקירת הסוגיה. רעיון ועדת החקירה הממשלתית אומץ אחר כך על ידי מדינות נוספות, וגם שיתוף הפעולה עם הקהילה היהודית הוכיח את כנותם ואת הרצון הטוב של הנורווגים. הממשלה הנורווגית אימצה ב- 1998 דווקא את דוח המיעוט בוועדה, שדרש פיצויים גבוהים יותר לקהילה היהודית מדוח הרוב, ואשר הדגיש את האחריות המוסרית של הממשלה כלפי היהודים. ה"ספר הלבן" שהגישה ממשלת נורווגיה לפרלמנט ביולי 1998, ובו הבילת הפיצויים של 60 מיליון דולר (לניצולים, לקהילה ולמורשת יהודית) הוא מסמך נדיר מסוגו בהתמודדות אומה עם עברה וקבלת אחריות מוסרית ומשפטית לעולות העבר.¹¹

מדינות אחרות, כמו צרפת, אוסטריה, הולנד, איטליה ובלגיה או מדינות ניטרליות כדוגמת שוודיה, ספרד ופורטוגל הקימו ועדות חקירה אשר גררו גם את דעת הקהל לחשיפת פרטים ולהתמודדות עם העבר עוד בטרם הוצגו המסקנות הסופיות. שוודיה, אשר חשפה את הסחר בחומרי גלם עם גרמניה הנאצית ואת האספקה האסטרטגית, בחלקה תמורת זהב ביצעה צעד נוסף שנועד להצביע אף הוא על אחריות וראייה היסטורית. ראש ממשלת שוודיה, ג'ון פרסון, שהקים את הוועדה, יזם גם את פרויקט החינוך על השואה שחדר בצורה מרשימה למערכת החינוך השוודית (מיליון עותקים של ספר לימוד על השואה) והוא ממשיך בפעילות בינלאומית (בשיתוף יד ושם) עם גורמי חינוך ברחבי העולם.¹²

כסף ותודעה היסטורית

¹¹ Norwegian Settlement on Holocaust Property: White Paper No. 82 to the Storting (Parliament) – Norwegian Ministry of Justice – July 1998.

¹² The Swedish project of Living History, see on the internet: www.vandehistoria.org

כשהושג ההסדר עם הבנקים השווייצריים בלשכתו של שופט בניו יורק באוגוסט 1998, הגיבה דעת הקהל בשווייץ בתדהמה על סכום ההסדר - 1.25 מיליארד דולר. ממשלת שווייץ המשיכה להתנער מאחריות. שר הכלכלה השווייצרי פסקל קושפין אמר, כי הממשלה אינה אחראית במאומה בתחום הכספי, וגם הוסיף הערות בסגנון אנטישמי כשציין כי ל"הרבה יש תחושה כי לא היה פה מאבק לחיפוש האמת כי אם חיפוש אחר הכסף".¹³

מעודדת יותר מתגובת הממשלה השווייצרית היא התנהגות ועדת ההיסטוריונים הבינלאומית שמינתה הממשלה. הוועדה, בראשותו של פרופסור ז'אן פרנסואה ברג'יה, קבעה באופן ברור, כי שווייץ החזירה רק מעט מהזהב הנאצי שהועבר אליה והדגישה, בדוח שפורסם במאי 1998, כי חלק מהזהב הנאצי נלקח מקורבנות השואה במחנות, והוא כולל טבעות נישואין וזהב משיני הנרצחים. הוועדה קבעה בוודאות גם את אחריותם של ממשלת שווייץ והבנק המרכזי כשציינה כי

אין ספק כי הנהלת הבנק המרכזי של שווייץ ידעה בזמן מוקדם כי הזהב הגיע ממדינות שנכבשו וגם כי הגרמנים החרימו זהב מאנשים פרטיים... וגם ידוע שיהודים וקורבנות אחרים נשדדים מכל רכושם... כשם שידעו על תהליך ההשמדה השיטתי במחנות... אך למרות זאת נקטו בגישת "עסקים כרגיל" ובמוסר לקוי לא התאמצו לחפש אחר מקורות הזהב... ולהבחין בין זהב שדוד למקורות זהב אחרים של הרייכסבאנק.¹⁴

השווייצרים, שהתרעמו מאוד על השימוש באיומי סנקציות כנגדם, נכנעו בסוף לאיומים וללחץ דעת הקהל. השימוש בסנקציות הוא אכן מהלך יוצא דופן, והארגונים היהודיים מעולם לא תמכו בו באופן פעיל. העובדה המעניינת היא, כי כבר ב- 1944 ועד 1946 התקיימו שיחות רציניות ביותר בין בנות הברית, ובמיוחד ארצות הברית ובריטניה, על הפעלת סנקציות כלכליות חריפות ביותר כנגד שווייץ. הטיעון כנגד השווייצרים על הארכת המלחמה הושמע בצורה תקיפה על ידי נציגים בכירים של בנות הברית במהלך השנים הללו: שר החוץ הבריטי אנטוני אידן, במטה הכוחות המזוינים באירופה של הגנרל אייזנהאואר ובמסר לשווייצרים של נשיא ארצות הברית פרנקלין רוזוולט. לצדו של שר האוצר האמריקני הנרי מורגנטאו היו רבים שזעמו על התנהגות שווייץ והם תכננו בקפידה ובפירוט מהלכים להקפאת נכסים וחשבונות שווייצריים לאחר המלחמה.¹⁵

כפי שכבר הוסבר, המלחמה הקרה, השינוי במדיניותה של בריטניה ואחר כך גם השינוי בארצות הברית, וניצול מבריק של השווייצרים בתכסיסי השהיה והטעיה במשא ומתן שנערך לאחר המלחמה הביאו לויתור

¹³ "Swiss Relief and Regret Over Settlement of Holocaust Claims" *International Herald Tribune*, 17.8.98.

¹⁴ Reuters and The New York Times, 26.5.98.

¹⁵ See in *Challenging European History*, op.cit.

על התביעות כנגד שוויץ ולכישלון המשא ומתן על הזהב הנאצי (כפי שמודה בכך דוח איזנשטאט). נראה שהבושה, שכה רבים היו שותפים לה, חיזקה את קשר השתיקה ב- 50 שנה ויותר ולקבורת הנושא במעמקי תת - התודעה. שוויץ אמנם הצליחה להתחמק מסנקציות וממשפט ההיסטוריה ב - 7- 1946, אך היא נאלצה לשוב ולהתמודד עם משקעי העבר בסוף המאה.

גם בשלבים שעבר המחקר ההיסטורי של השואה ניתן לזהות את תהליך התפתחות התודעה ברמות השונות. בשני העשורים הראשונים שלאחר השואה התמקד הדיון ההיסטורי בפושעי המלחמה הנאציים ובקורבנות השואה. רק בהדרגה התרחב הדיון למשתפי הפעולה, לחוסר האונים היהודי (ולא רק לגילויי הגבורה וההתנגדות), לחיי היום יום בגטאות ובמחנות. בשנות ה- 90 התמקד הדיון בהיבטים חדשים כמו סוגיית הרכוש, הזהב הנאצי ודרכם בלימוד התנהגותם של שורה ארוכה של מדינות ועמים בתקופת השואה. מזווית אחרת, למשל, ספרו של דניאל גולדהאגן ("תליינו מרצון של היטלר"), עלתה לדיון מחודש גם שאלת התנהגותם של הרוצחים והתליינים, בהקשר של אופי לאומי ואנטישמיות גרמנית. מסתבר כי לימוד ומחקר השואה יזדקק להמשיך ולבחון את עצמו לא רק במיליוני המסמכים שנפתחו בארכיונים כי אם גם בהבנה ובהפנמת המשמעות של התפתחות התודעה ההיסטורית.

מקור : בשביל הזיכרון, 31, 1999, ע"מ 4 - 12.